

JAKUB SAWICKI

ELEMENTY STROJU I PASA ORAZ FRAGMENTY OPRAW KSIĄG Z UL. KATEDRALNEJ 4 WE WROCŁAWIU

W wykopie przy ul. Katedralnej 4 we Wrocławiu odkryto pewną liczbę zabytków, głównie z metali kolorowych, które nie stanowiły wyposażenia grobowego zmarłych. Można podzielić je, zasadniczo, na dwie kategorie. Pierwszą stanowią elementy opraw ksiąg. Przy obecnym stanie badań trudno jest stwierdzić przez kogo i gdzie zostały wykonane. W pełnym i późnym średniowieczu oraz czasach nowożytnych, oprawą ksiąg zajmował się cech introligatorów,

który we Wrocławiu poświadczony jest od 1506 r. (*Zabytki cechów...* s. 150–154). Być może właśnie z nim należy wiązać niektóre ze znalezisk. Do drugiej kategorii zaliczają się elementy stroju oraz pasa. Przedmioty te są stosunkowo dobrze opracowane, a szczegółowa problematyka, podobnie jak w wypadku elementów opraw ksiąg, zostanie omówiona przy analizie konkretnych egzemplarzy w dalszej części tekstu, gdyż każda z wydzielonych podgrup posiada swoją specyfikę.

1. ELEMENTY OPRAWY KSIĄG

Skuwka od zapięcia księgi

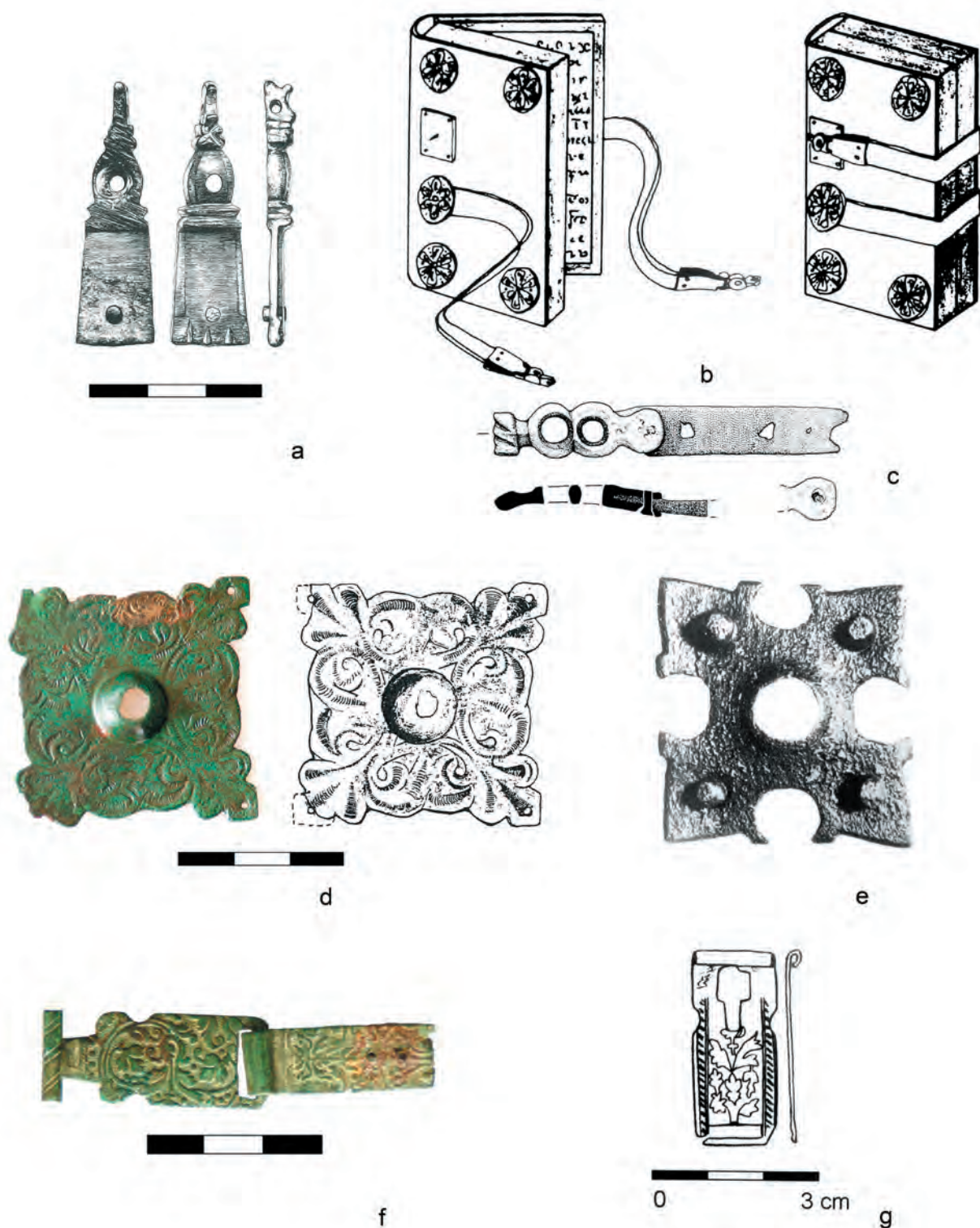
Skuwki od pasków, będące fragmentem opraw ksiąg, są rzadkimi znaleziskami, dodatkowo łatwo je pomylić z końcowymi okuciami pasa. Głównymi wyznacznikami wydają się być niewielkie rozmiary tych przedmiotów oraz charakterystyczny otwór, będący elementem mechanizmu zapięcia księgi. We Wrocławiu przy ul. Katedralnej 4 odkryto taki zabytek (nr inw. 244/10). Przedmiot ten ma formę wydłużonego trapezu, zakończonego owalnym elementem, zaopatrzonym w otwór, służący właśnie jako zaczep (ryc. 1a). Całość zwieńczona jest zoomorficzną końcówką. Przedmiot ten pierwotnie stanowił okucie paska, przynitowanego z jednej strony do oprawy księgi. Po drugiej stronie okładki znajdował się boleć (ryc. 1b), o który zahaczano otwór znajdujący się w okuciu. Podobne skuwki, pochodzące z badań z Londynu, przedstawiają również Geoff Egan i Frances Pritchard (1991, s. 120–122), zastrzegając jednak, że nie jest pewne czy służyły jako zapięcia księgi, czy pasa noszonego do stroju. Jeden z zabytków opisanych przez autorów jako końcówka paska, datowany na

podstawie ceramiki na lata 1350–1400, ma dwa umieszczone obok siebie otwory (ryc. 1c), których również można było używać jako zaczepów. Nie należy też wykluczyć, że pełniły one tylko funkcję dekoracyjną.

Zabytek analogiczny do egzemplarza z ul. Katedralnej 4 znaleziono we Wrocławiu w trakcie badań prowadzonych na Ołbinie (Lasota, Piekalski 1989, tabl. XXIII). Okucie odkryto w nawarstwie niach związanych z osadą przedklasztorną (Lasota, Piekalski 1989, s. 58), której początki sięgają XI w. Schyłek jej funkcjonowania nastąpił najpóźniej wraz z początkiem budowy opactwa, czyli w latach 1230–1250 (Lasota, Piekalski 1989, s. 58).

Ten typ okuć wymienia w swojej pracy Stefan Krabath (2001, s. 103). Według przyjętej przez niego klasyfikacji, oba wrocławskie zabytki zaliczają się do typu 1400. Najstarszy zabytek, z całego zbioru użytego do stworzenia typologii, pochodzi właśnie z Wrocławia-Ołbina. Taka forma okuć była używana do XV w. (Krabath 2001, s. 107–108).

Datowanie okucia z ul. Katedralnej pokrywa się z chronologią ołbińskiego zabytku, jednak jest

Ryc. 1. Wrocław, ul. Katedralna 4: a – skuwka od zapięcia księgi; b – sposób zapinania księgi, za: Krabath 2001, s. 100, ryc. 17; c – końcówki pasa zapinane na klipsy, za: Egan, Pritchard 1991, s. 121, ryc. 572; d – okucie oprawy księgi; e – okucie narożne księgi, za: Kaźmierczyk 1991, s. 84, ryc. 52b; f – kłamra od zapięcia księgi lub pasa; g – zaczep okucia księgi, za: Konczewska, Konczewski 2004, s. 195, ryc. 47e. Rys. K. Rajska (a, d), fot. J. Sawicki (d, f)

Fig. 1. Wrocław, No 4 Cathedral Street: a – A book clasp tip; b – The method of book fastening, following Krabath 2001, p. 100, Fig. 17; c – Clip-fastened belt tips, following Egan, Pritchard 1991, p. 121, Fig. 572; d – Book cover fittings; e – A metal book-corner, following Kaźmierczyk 1991, p. 84, Fig. 52b; f – A book clasp buckle or belt buckle; g – The hook-piece from a book fitting, following Konczewska, Konczewski 2004, p. 195, Fig. 47e.

Drawing K. Rajska (a, d), photograph J. Sawicki (d, f)

nieprecyzyjne i wskazuje na XI – do połowy XIII w. Wspomniane przez S. Krabatha (2001, s. 107) liczne młodsze egzemplarze sugerują raczej na przesunięcie dolnej chronologii tego zabytku na XII w., a może nawet na wiek XIII. Przedmioty pochodzące z warstwy 2g na arze 2, w której odkryto omawiany artefakt, były przeważnie wczesnośredniowieczne (XI–XII w.), jednak znajdowały się tam również zabytki nowożytnie.

Okucie oprawy książki

Okucia opraw ksiąg są znaleziskami stosunkowo rzadko odkrywanych w trakcie badań archeologicznych. Największy zbiór tych przedmiotów na terenach współczesnej Polski odkryto w zamku w Inowłodzu – ponad 300 fragmentów, z których 101 poddano analizie formalnej, z czego 8 stanowiły okucia środkowe (Augustyniak 1992, s. 78). Wszystkie egzemplarze pochodzące z tego stanowiska mają kształt kwadratu. Na środku każdego z nich znajduje się wypukły guz, najczęściej spłaszczony lub zniszczony. Ten element służył jako pierwszy zewnętrzny punkt ochrony książki. Ornament na omawianych zabytkach to głównie rozety, lilijki, a także wizerunek sfinksa. Przedmioty te zostały jedynie pobieżnie przedstawione we wspomnianej publikacji. Zamieszczono jedynie trzy ryciny z elementami oprawy ksiąg (Augustyniak 1992, ryc. 75, 76, 77), które niestety nie przedstawiają okuć środkowych z tego zamku.

We Wrocławiu, na ul. Katedralnej 4, w warstwie 1f datowanej na XV–XVI w., odkryto fragment oprawy książki wykonany z brązu (nr inw. 260/09). Jest to tak zwane okucie środkowe, znajdujące się w centrum oprawy. Ma kształt kwadratu o wymiarach 4,5×4,5 cm. Narożniki są uformowane w palmety i zaopatrzone w otwór do nitowania. Powierzchnia zabytku pokryta jest ornamentem roślinnym. W centralnym miejscu znajduje się wypukły guz, obecnie uszkodzony (ryc. 1d).

Z dawniejszych badań na Ostrowie Tumskim we Wrocławiu pochodzi środkowe okucie książki (Kaźmierczyk 1991, s. 82). Przedmiot ten datowany jest jednak, na podstawie stratygrafii (Warstwa F/1 – XXI poziom osadniczy) na X/XI w. Okucie wykonano z żelaza, najprawdopodobniej posrebrzanego (lub być może cynowanego). Zabytek ma kształt kwadratu, jednak na środku każdego z boków znajdują się półkoliste wcięcia, tak że narożniki przypominają strzałki. Na środku zachowała się pozostałość po guzie, obecnie już zniszczona (ryc. 1e).

Podobny stylistycznie zabytek do okucia z ul. Katedralnej 4 znajduje się w zbiorach Muzeum

Narodowego w Krakowie (*Kraków...*, s. 536, ryc. IX.36). Jest on jednak okuciem narożnym z przedstawieniem palmety w jednym rogu oraz guzem, obecnie spłaszczonym, w naprzeciwległym końcu zabytku. Powierzchnia zdobiona jest ornamentem roślinnym oraz ażurem. Wymiary tego okazu są zdecydowanie większe niż wrocławskiego egzemplarza i wynoszą 7,6×8,8 cm. Datowanie jest jednak zbliżone – XV–XVI wiek.

Klamra od zapięcia książki lub pasa

Klamry z zaczepem znalezione we Wrocławiu publikowane są stosunkowo rzadko (Wiśniewski 1993; Konczewska, Konczewski 2004). Spowodowane jest to w dużej mierze stanem badań, gdyż zabytki o takiej konstrukcji pojawiają się dopiero w XV w. (Krabath 2001, s. 109). Przedmioty te interpretowane są najczęściej jako fragmenty oprawy ksiąg, ale nie należy wykluczyć, że stanowiły zapięcia pasów.

Na ul. Katedralnej 4 we Wrocławiu, w nawarstwieniach datowanych na XV–XVII w. (warstwa 10 w wykopie nr IX) odkryto klamrę z zaczepem, służącą do zapinania książki lub pasa (nr inw. 666/09). Przedmiot ten jest złożony z dwóch członów. Pierwszy stanowi skuwka, nitowana do paska przy pomocy dwóch wywierconych otworów. Drugim elementem jest zapięcie wykonane z blaszki, zwieńczonej właściwym zaczepem, uformowanym w rulon zwinięty z końca blachy, poprzedzony intencjonalnym przewężeniem, w taki sposób, że całość tworzy haczyk w kształcie litery „T”. Skuwkę przymocowywano do drugiego członu poprzez przełożenie zagiętej blachy w otworze zapięcia. Całość pokryta jest plastycznym ornamentem w postaci wici roślinnej, natomiast zwinięta blacha tworząca zaczep zdobiona jest skośnymi pasmami podwójnej linii (ryc. 1f).

Podobne egzemplarze znamy również z Wrocławia, z badań prowadzonych w fosie miejskiej we wschodniej części pl. Dominikańskiego. Materiały z wykopalisk z roku 1993 publikuje Zdzisław Wiśniewski (1993) a z lat 1998–1999 Magdalena Konczewska i Paweł Konczewski (2004). Z miejsca tego znamy jedynie dwa podobne zaczepy, oba złożone jednak tylko z jednego elementu. Pierwszy (Konczewska, Konczewski 2004, s. 195, ryc. 47a) zdobiony jest ornamentem florystycznym, różniącym się od występującego na zabytku z Katedralnej 4. Na drugim (Wiśniewski 1993, s. 336, ryc. 2i) pojawia się motyw krokwi, tworzących „jodelkę”. Z wymienionych stanowisk pochodzą jednak jeszcze dwa zapięcia, które zamiast haczyka, posiadają szczelinę. Pierwszy z nich (Wiśniewski 1993, s. 336, ryc. 2j) złożony jest z dwóch segmentów, połączo-

nych w sposób przypominający działanie zawiasu, inaczej niż w wypadku zabytku z Ostrowa Tumskiego. Drugi przedmiot (ryc. 1g), publikowany przez M. Konczewską i P. Konczewskiego (2004, s. 195, ryc. 47e), obecnie pozbawiony jest skuwki. Oba zabytki zdobione są ornamentem florystycznym, bardzo przypominającym nasz egzemplarz. Przedmioty te, ze względu na kontekst znaleziska (fosa), nie posiadają konkretnego datowania.

S. Krabath (2001, s. 103, ryc. 20) w swojej klasyfikacji nadaje tego typu klamrom numer 3000, (dokładniej wariant 3200 obejmujący długie T-kształtne okucia, o formie prostokąta). Okres ich występowania określa na XV–XVII w. (Krabath 2001, s. 109), co pokrywa się z datowaniem warstwy, w której odkryto wrocławski zabytek. Z kilku stanowisk w pobliżu kościołów z miejscowości Litovel w Czechach, pochodzą podobne, T-kształtne okucia

(Šlězar, 2008, s. 59, ryc. 35). Ich ornamentyka jest inna niż na zabytku z ul. Katedralnej 4, lecz również oparta na motywach florystycznych. P. Šlězar (2008, s. 58) datuje te zabytki na XVI–XVII wiek.

Nie można wykluczyć funkcji tych przedmiotów jako klamer do pasa. Podobne zabytki, w takim właśnie kontekście, zostały odkryte na pl. Czystym we Wrocławiu, jednak materiały te zostały opublikowane jedynie w formie krótkiego sprawozdania (por. Guszpit *et al.* 2010). Warto również wspomnieć o niepublikowanym podobnym przedmiocie, znajdującym się obecnie w zbiorach Muzeum Archeologicznego we Wrocławiu (nr inw. 275:27). Artefakt ten odkryto w Małkowicach (*Malkwitz*) pow. wrocławski, kontekst jest jednak nieznan. Dodatkowe otwory oraz hak umieszczony na jednym z końców sugerują jednak, że zabytek ten pełnił funkcję klamry od księgi.

2. OZDOBY I AKCESORIA STROJU

Pierścione

Pierścionki skręcane z kilku drutów były popularną ozdobą dłoni we wczesnym średniowieczu. Hanna Kóčka-Krenz (1993, s. 116) w swojej pracy poświęconej biżuterii słowiańskiej, wydanej prawie 20 lat temu, wymienia 102 stanowiska, na których odkryto tego typu zabytki. Należy więc przypuszczać, że nowsze badania dodatkowo zwiększyły liczbę takich przedmiotów. Pierścionki różnią się ilością drutów, sposobem skręcania i formą zakończeń. H. Kóčka-Krenz (1993, s. 116–188) wydzieliła kilka grup na podstawie techniki wykonania. Wymienia pierścionki złożone z dwóch lub trzech drutów oraz dwóch lub trzech par drutów, skręconych ze sobą, a także uformowane z drutu oplecionego na rdzeniu. Znanych jest kilka egzemplarzy, w których spłot został oddany poprzez odlanie z formy lub nacięcie szyny pierścionka (Kóčka-Krenz 1993, s. 118).

W trakcie badań prowadzonych na ul. Katedralnej 4 odkryto właśnie taki zabytek (nr inw. 138/10). Należy do drugiej grupy według podziału H. Kóčki-Krenz (1993, s. 116). Został spleciony z dwóch par drutu brązowego lub miedzianego (ryc. 2a). Jeden jego koniec jest zaklepany, drugi uległ zniszczeniu. Inne zabytki tego typu wykonane są głównie ze srebra oraz posiadają analogicznie uformowane końce (Kóčka-Krenz 1993, s. 117). Stanowiska, z których pochodzą omawiane zabytki, datowane są od końca X nawet do XIII–XIV w. (Elbląg – por. Nawrołscy 1985). Jednak większa ich część pochodzi z XI i XII w. (Kóčka-Krenz 1993, s. 117). Wrocławski egzem-

plarz został odkryty w trakcie rozbierania profilu na arze 5, więc dokładne określenie, z którą jednostką stratygraficzną należy go wiązać, jest niestety niemożliwe (najprawdopodobniej z warstwą 2g lub 3 – obie datowane na XI/XII w.).

Szpilki

Szpilki są znaleziskami rzadko odnajdywanymi w trakcie prac wykopaliskowych. Można to wiązać z faktem, że niewielkie przedmioty łatwo jest przeoczyć podczas prowadzenia badań, zwłaszcza o specyfice miejskiej. W trakcie wykopalisk przy ul. Katedralnej 4 odkryto dwa takie przedmioty (ryc. 2b i 2c). Określenie jaki to procent wszystkich wrocławskich znalezisk tego typu, nie jest możliwe bez dokonania szczegółowej kwerendy i ponownego zrewidowania zbiorów muzealnych, jednak już nawet pobieżne porównanie z zabytkami z fosy miejskiej we Wrocławiu (Konczewska, Konczewski 2004, s. 191, ryc. 43 b, i, n, o, r, s – 6 sztuk, Wiśniewski 1993 – 0 egzemplarzy, tak jak inne, niedawno publikowane stanowisk we Wrocławiu, por. seria *Wratislavia Antiqua*) wskazuje, że nie jest to taka mała liczba. Z badań archeologicznych prowadzonych w Londynie (Egan, Pritchard 1991, s. 297) pochodzi łącznie 800 szpilek, jednak jest to bardzo duża liczba w konfrontacji z innymi stanowiskami z wysp brytyjskich. Angielskie źródła pisane podają natomiast, że wyprawa ślubna Księżnej Joanny, która zawarła związek małżeński w 1348 r., liczyła m.in. 12 000 szpilek do welonów (Egan, Pritchard 1991, s. 297). Dwie weneckie galery, które zawinęły do

Ryc. 2. Wrocław, ul. Katedralna 4: a – pierścionek; b, c – szpilki; d, e – przypinanie nakryć głowy oraz rękawów sukni za pomocą szpilek, fragment obrazu Rogiera van der Weydena: „Zdjęcie z Krzyża” z ok. 1435 r., za: Wikipedia Open Source; f – mocowanie ozdób za pomocą szpilek, za: Omelka *et al.* 2011, s. 530, ryc. 9; g – zdjęcie rentgenowskie pochówku barokowego, za: Omelka *et al.* 2011, s. 530, ryc. 10. Rys. A. Białożył (a), N. Lenkow (b, c), fot. J. Sawicki (a, b, c)

Fig. 2. Wrocław, No 4 Cathedral Street: a – A ring; b, c – Pins; d, e – pinning headwear and gown sleeves, detail of Rogier van der Weyden's *The Descent from the Cross* (c. 1435), following Wikipedia Open Source; f – pinning up decorations, following Omelka *et al.*, 2011, p. 530, Fig. 9; g – An X-ray picture of a Baroque interment, following Omelka *et al.*, 2011, p. 530, Fig. 10. Drawing A. Białożył (a), N. Lenkow (b, c), photograph J. Sawicki (a, b, c)

portu w Southampton w kwietniu 1440 r., przewoziły ładunek 83000 szpilek do dalszej dystrybucji przez siedmiu handlarzy.

Z Polski znamy dwa inwentarze z wypraw ślubnych Jagiellonek (Turska 1992), które zostały spisane pod koniec XV w. i w drugiej połowie XVI w. Informacje o szpilkach, które mogłyby znajdować się w spisie wykonanym przez Tomasza Trenczyńskiego w 1475 r., oraz komisyjnie utworzonym inwentarzu z 1562 r., zostały jednak pominięte na rzecz licznych sukien atlasowych, sobolowych futer oraz złotych pasów. Może to się jednak wiązać ze zmianami, które zaszły w modzie.

W XIV i XV w. szpilki stają się coraz bardziej popularne. Używane są zwłaszcza do układania welonów (ryc. 2d), ale także do przypinania rękawów sukni (ryc. 2e), czy mocowania ozdób (ryc. 2f). Zmienia się również proces produkcyjny. Od XII w. zwiększa się dostęp do ciągnionego drutu (*drawn wire*), co wpływa na zmniejszenie wielkości szpilki oraz jej główki, która od tego czasu była przymocowywana osobno. Szpilki z ciągnionego drutu były na tyle małe, że zaprzestano używać ich do spinania strojów wierzchnich. Od tego okresu zdecydowanie spada też ilość szpilek ze zdobionymi główkami (Egan, Pritchard 1991, s. 297). Moda na korzystanie z tych akcesoriów z pewnością nie kończy się w średniowieczu. Zdjęcie rentgenowskie barokowego pochówku (ryc. 2g) doskonale obrazuje ilość i umiejscowienie tych przedmiotów. Zresztą z badań nowożytnego cmentarzyska przy kościele św. Jana w Oboře (Praga), który przestał funkcjonować w 1784 r., pochodzi łącznie 121 szpilek. Można to jednak wiązać ze swoistą modą grobową – sposobem przygotowywania zmarłego do pochówku. Przykłady strojów, uszytych tylko z takim przeznaczeniem, publikuje Małgorzata Grupa (2005).

S. Krabath (2001, s. 191) na podstawie kształtu główki wydzieli 4 główne typy i 12 różniących się szczegółami podtypów. Ten system klasyfikacyjny jest trudny do zastosowania w praktyce. Zdecydowanie prostszy podział szpilek bez dekoracji proponują G. Egan i F. Pritchard (1991, s. 299). Wyróżniają oni dwa główne typy. Pierwszym są główki pełne. Wydają się być formowane mechanicznie (młotkiem?), a nie odlewane z formy, stąd też ich często nieregularny kształt. Część z nich jest kulista, zdarzają się także egzemplarze półkuliste, gdzie płaska część znajduje się na górze lub na dole główki szpilki (Egan, Pritchard 1991, s. 302, ryc. 201). Do drugiego typu zaliczają się łepki wykonane ze zwiniętego drutu. Wśród nich można również rozróżnić uformowane w kule lub spłaszczone (Egan, Pritchard 1991, s. 302,

ryc. 201). Szpilki z główkami wykonanymi z drutu są z reguły mniejsze niż te z kutymi.

Dla szpilek nowożytnych Martin Omelka, Otakara Řebunová i Věra Šlancarová (2011, s. 529) przyjmują analogiczny podział na dwa podstawowe typy. Pierwszy z główkami nabitymi, drugi z łepkami z owiniętego zaklepanego drutu, gdzie rozróżniają jeszcze ilość zwojów. Podobnie jak w wypadku średniowiecznych szpilek z Anglii, pierwszy typ jest nieco dłuższy (długość do 5,15 cm) niż drugi (długość do 3,45 cm) (Omelka *et al.* 2011, s. 529).

Wrocławskie szpilki wykonane są z ciągnionego drutu brązowego. Pierwsza ma długość 5 cm i średnicę nabitej główki 4 mm (nr inw. 254/09- ryc. 2b). Druga jest krótsza, jej długość wynosi 3 cm, średnica główki ok. 2 mm i wykonana jest z podwójnie owiniętego zaklepanego drutu (nr inw. 863/09 – ryc. 2c). Ich wymiary mieszczą się w średnich przyjętych dla poszczególnych typów (Omelka *et al.* 2011, s. 529). Zabytki te datowane są na podstawie stratygrafii na XV–XVI w., w wypadku pierwszego egzemplarza, oraz na XV–XVII w. w drugim przypadku. Typologia nie pozwala jednak na sprecyzowanie ich datowania. Większość wymienionych wariantów S. Krabath (2001), określa na XIII–XIX w. Niemożliwe jest również ustalenie, czy wyroby te są lokalną produkcją, czy importem. Już w średniowieczu istniało wyspecjalizowane rzemiosło szpilkarzy, łączące się często z haftkarzami, nie tworzyło jednak odrębnej specjalizacji i pozostawało w jednym cechu z grzebieniarzami lub iglarzami (*Zabytki cechów...*, s. 53). Godłem szpilkarzy były szpilki, lecz charakterystycznym emblematem iglarzy były także trzy szpilki skrzyżowane w uszku haftki. Iglarze oraz grzebieniarze swoje cechy tworzyli już od XIV w., gdzie łączyli się jeszcze z różańcarzami (*Zabytki cechów...*, s. 48). Szpilki występują m. in. na godle zachowanego tłoku pieczętnego grzebieniarzy, szpilkarzy-haftkarzy i różańcarzy z Wrocławia, datowanego na początek XVII w. (*Zabytki cechów...*, s. 49, ryc. 83), oraz na tłoku grzebieniarzy i iglarzy ze Świdnicy z 2. poł. XVII w. (*Zabytki cechów...*, s. 49, ryc. 82).

Sprzączki

Sprzączki są stosunkowo dobrze opracowaną kategorią zabytków. Późnośredniowieczne egzemplarze, głównie z Europy Zachodniej, opublikowała w 1971 r. Ilse Fingerlin. Kolejną ważną pozycją jest praca Ingo Heindla (1990), która dotyczy przede wszystkim znalezisk zachodniosłowiańskich. Sprzączki z Londynu oraz inne elementy pasa opracowali Geoff Egan i Frances Pritchard (1991). Z terenu całych wysp brytyjskich również sprzączki, ale także i klamry

Ryc. 3. Wrocław, ul. Katedralna 4: a, b – sprzączki; c – pas z rapcami od szpady, za: Wachowski 1996, s. 379, ryc. 1; d – pas z rapcami od szpady, za: Żygulski 1982, s. 221, ryc. 88; e – sprzączka podwójna przy butach, fragment obrazu Ruelanda Frueaufa Młodsze: „Ścięcie Św. Jana” z ok. 1498 r., za: IMAREAL; f – sprzączki ósemkowate przy zapięciu patynek z Brugge i Gdańska, za: De Witte, 2008 s. 107, ryc. 2 i Paner 2006, s. 537, ryc. 8; g – zapięcie patynki na sprzączkę ósemkowatą, fragment obrazu Rogiera van der Weydena: „Zdjęcie z Krzyża” z ok. 1435 r., za: Wikipedia Open Source.

Rys. K. Rajska (a), A. Białozyt (b), fot. J. Sawicki (a, b)

Fig. 3. Wrocław, No 4 Katedralna Street: a, b – Buckles; c – A sword belt holder, following Wachowski 1996, p. 379, Fig. 1; d – A sword belt holder, following Żygulski 1982, p. 221, Fig. 88; e – A twin shoe buckle, detail of Rueland Frueauf the Younger's *Beheading of St. John the Baptist* (c. 1498), following IMAREAL, f – 8-shaped buckles used on the fastening of patters from Brugge and Danzig, following De Witte, 2008 p. 107, Fig. 2 and Paner 2006, p. 537, Fig. 8, g – 8-shaped buckle pattern fastener, detail of Rogier van der Weyden's *The Descent from the Cross* (c. 1435), following Wikipedia Open Source.

Drawing K. Rajska (a), A. Białozyt (b), photograph J. Sawicki (a, b)

zebrał Ross Whitehead (1996). Praca ta ma charakter popularno-naukowy i skierowana jest zarówno do archeologów jak i do poszukiwaczy-amatorów. Jej największą zaletą jest prezentacja dużej liczby zabytków oraz omówienie sprzączek z okresu nowożytnego (do 1850 r.). Z nowszych publikacji warto wymienić pracę Stefana Krabatha (2001), w której zaprezentowano zbiór różnych zabytków z metali kolorowych z Europy środkowej, w tym sprzączek. Należy również wspomnieć o publikacjach Krzysztofa Wachowskiego, który opracował profilowane sprzączki (1994, 1995) a także inne elementy pasa (1995a, 1999, 2011, por. pełna bibliografia prac tego autora). Znaczną liczbę, zwłaszcza nowożytnych sprzączek publikują również Magdalena Konczewska i Paweł Konczewski (2004).

W trakcie badań na ul. Katedralnej 4 odkryto dwie bardzo podobne brązowe sprzączki ósemkowate (niem. *Die Doppelschnalle*). Pierwsza ma wymiary 2,5×2,2 cm i grubość blachy 1 mm (nr inw. 747/10 – ryc. 3a). Druga jest nieco większa. Jej wymiary wynoszą 2,8×2,4 cm, zaś grubość 1,5 mm. Charakterystyczny w tym egzemplarzu jest trójkątny bolec w miejscu przewężenia (nr inw. 649/10 – ryc. 3b). Chronologia warstwy, w której znajdował się zabytek, została określona na XVI–XVII w. Z Wrocławia pochodzą jeszcze dwa takie artefakty oraz jeden półprodukt. Pierwszy egzemplarz odkryto przy ul. Więziennej 10–11, w nawarstwieniach z XV w. (Wachowski 1999, s. 66, ryc. 6.1), drugi podczas badań na pl. Dominikańskim, w fosie miejskiej (Wachowski 1995a, s. 228, ryc. 1c). Z tego ostatniego miejsca pochodzi również półfabrykat złożony z całej sprzączki oraz połowy następnej, połączonych kabłąkami (Wachowski 1995a, s. 228, ryc. 1d). Wszystkie zabytki (łącznie z egzemplarzem z Katedralnej 4 oraz półfabrykatem) posiadają identyczne wymiary, co może wskazywać na lokalną produkcję i pochodzenie z jednego warsztatu (K. Wachowski 1995a, s. 288). Zabytek z ul. Więziennej datowany jest na podstawie stratygrafii na XV w.

I. Fingerlin (1971, s. 303–307, 336) zalicza ten rodzaj sprzączek podwójnych do odmiany wąskiej, datowanej na 2. poł. XV wieku. S. Krabath (2001, s. 132, 135–137), w swojej klasyfikacji, określa je jako typ C7 (gdzie wyróżnia jeszcze dalszy podział na D7 i E7 na podstawie przekroju ramki) i rozszerza ich datowanie od początku XIII w. po czasy nowożytne. Ross Whitehead (1996) sprzączki ósemkowate z brązu (*double loop oval buckles*), bez dodatkowych elementów ozdobnych (jak nr inw. 747/10), datuje na lata 1350–1650 (Whitehead 1996, nr inw. 289–299), natomiast okazy z bolcem (jak nr inw. 649/10 i po-

zostałe z Wrocławia) na lata 1500–1650 (Whitehead 1996, nr inw. 301–312).

Pewne jest, że sprzączki ósemkowate były często używane w czasach nowożytnych. Przykład ich zastosowania jako okuć do mocowania szpady prezentuje K. Wachowski (1996). Te egzemplarze zaopatrzone dodatkowo w uszko służyły jako punkt podwieszenia rapci (ryc. 3c), natomiast okazy pozbawione tego elementu regulowały długość pasa nośnego. Jak zauważa ten badacz, w tym wypadku sprzączka nie jest właściwym określeniem, gdyż niczego nie sprzega (łączy), bywa jedynie przesuwana jako przewlecza (Wachowski 1996, s. 379). Sposób działania takiego mechanizmu, jednak z nieco inaczej rozwiązaniem pendentem zamieszcza Zdzisław Żygulski junior (1982, s. 221). Samo działanie podwieszenia pendentu jest identyczne, jednak miejsce na mocowanie pochwy broni jest dodatkowo regulowane 8 sprzączkami ósemkowatymi (ryc. 3d). Problem ten ostatnio szerzej omawia Lech Marek (2011, s. 80; s. 279–286, ryc. 106–113). Pas z aż 6 „sprzączkami” – przewleczkami z uszkami odkryto niedawno na cmentarzysku w Aranküla w Estonii (Vedru *et al.* 2010, s. 222, ryc. 4.8). Stanowisko to datowane jest na XVII – początek XVIII w.

Sprzączki podwójne, w różnych formach, używano również przy zapięciach butów (ryc. 3e), patynek (ryc. 3f i 3g) a także innych, raczej wąskich pasów (por. m.in. obraz Petera Breughla Starszego „Taniec Weselny” z 1566 r.). Ich forma wydaje się być praktyczna, zwłaszcza kiedy konieczne jest zaczepienie luźnej części pasa, gdzie jego szerokość nie przekracza ok. 1–1,5 cm (określone na podstawie szerokości środkowej części kabłąka i światła sprzączki).

Guziki

Niewiele jest prac archeologicznych opisujących znaleziska guzików, materiały nowożytne są jeszcze gorzej opracowane niż średniowieczne. Wyjątkiem są publikacje wydawane przez hobbystów – kolekcjonerów, jednak one skupiają się przede wszystkim na guzikach mundurowych z okresu wojen napoleońskich oraz pierwszej i drugiej wojny światowej. Największy zbiór guzików nowożytnych publikują M. Konczewska i P. Konczewski (2004, s. 105–106; 192–193, ryc. 44 i 45). Z prac dotyczących materiału średniowiecznego najważniejsza jest dokumentacja akcesoriów stroju z Londynu G. Egana i F. Pritchard (1991) oraz opracowanie S. Krabatha (2001) dotyczące metali kolorowych z Europy na północ od Alp. Należy również wspomnieć o zbiorowej pracy Elisabeth Crowfoot, Frances Pritchard i Kay Stanilard (2001) o tekstyliach z Londynu, gdzie publikowane są gu-

Ryc. 4. Wrocław, ul. Katedralna 4: a – c guziki; d – fragment pasa z łańcuszkiem; e – Viborg: metalowy pas z łańcuchem, za: Hjerminde 2006; f – fragment okucia?; g – Stará Boleslav: fragment okucia pasa, za: Waldhauser 2009, s. 962, ryc. 23. 11; s. 962, ryc. 23.10. Rys. N. Lenkow (a–c, d, f), fot. J. Sawicki (a–c, d, f)

Fig. 4. Wrocław, No 4 Cathedral Street: a – c Buttons; d – A piece of a belt with a chain; e – Viborg: metal belt with a chain, following Hjerminde 2006; f – A piece of fitting?; g – Stará Boleslav: a piece of a belt fitting, following Waldhauser 2009, p. 962, Fig. 23. 11; p. 962, Fig. 23.10. Drawing N. Lenkow (a–c, d, f), photograph J. Sawicki (a–c, d, f)

ziki wykonane z tkanin. Duży zbiór tych zabytków znajduje się, jakoby przy okazji, publikacji skarbów średniowiecznych. Warto wspomnieć tutaj o niedawno

wydanych pracach dotyczących skarbów z Fuchsenhof (Prokish, Kühtreiber 2004), Pritzwalk (Krabath *et al.* 2006) czy Erfurtu (Opitz, Speitel 2010).

Guziki przy strojach w modzie zachodniej Europy pojawiają się na początku XIII w., chociaż znane są już wcześniej – od IX w. (Egan, Pritchard 1991, s. 272). Na ziemi polskiej we wczesnym średniowieczu trafiły z terenów Moraw i określane są w literaturze jako *knofliki*. Od samego początku pełnią również funkcję ozdobną, oprócz czysto użytkowej. W XIII w., kiedy to przyjmują się w codziennej garderobie, służą do zapinania dekoltów oraz rękawów. Idzie to w parze z modą na bardzo wąskie rękawy, które były zszywane tuż po założeniu (Gutkowska-Rychlewska 1968, s. 132). We fragmencie *Powieści o Róży* spisanej przez Wilhelma z Lorris w latach 1225–1230 (*Powieść o Róży* 1997, s. 49), autor tak opisuje tę czynność:

„(...) Z pięknej roboty igielnika
igielkę srebrną wyciągnąłem,
aby gotowym być do szycia.
Gdyż chcąc wśród pól przechadzki zażyć
w majowy ten wiosenny ranek
i słuchać śpiewu ptasząt miłych,
kryjących się wśród drzew i krzewów,
musiałem wpiérw rękawy zaszyć. (...)”

Największa popularność guzików jako zapieć stroju zaczyna się w XIV w., kiedy pojawia się moda na stroje przyległe do ciała. Na guziki zapina się w tym okresie zarówno suknie kobiece, jak i stroje męskie. Modne jest zapinanie rękawów na całej długości od nadgarstka po łokieć. W XV w. guziki wydają się być mniej popularne, natomiast od około lat 30–40. XVI w. pojawiają się na stroju męskim, w długich rzędach. Ta moda utrzymuje się w zasadzie do końca XVII w. (Sawicki 2008, s. 30–42).

W warstwie 1 przy ul. Katedralnej 4 we Wrocławiu odkryto m.in. trzy guziki. W tej jednostce stratygraficznej występują zabytki zarówno wczesnośredniowieczne, późnośredniowieczne, jak i nowożytnie. Guziki należy datować na ten ostatni okres, prawdopodobnie na wiek XVII lub nawet czasy późniejsze. Wszystkie trzy egzemplarze różnią się materiałem, sposobem wykonania oraz konstrukcją nóżki. Pierwszy guzik, okrągły i płaski, nie posiada tego ostatniego elementu (nr inw. 400/09 – ryc. 4a). Był on przyszywany do stroju za pomocą dwóch centralnie wywierconych otworów z niewielkim żłobkiem po środku. Wykonano go z masy perłowej, jednak nie należy wykluczyć, że tylko górna powierzchnia jest pokryta tym surowcem. Guziki o takiej konstrukcji nie są znane z wykopalisk średniowiecznych (Krabath 2001), pojawiają się dopiero później. Używano ich prawdopodobnie do zapinania bielizny.

Kolejny guzik (nr inw. 443/09 – ryc. 4b) został wykonany najprawdopodobniej z kości. Ma sfer-

yczny kształt, w rzucie z góry jest okrągły z płaską krawędzią boczną. Na awersie widoczny jest ryty (?) ornament z motywem sześcioliścia. Na rewersie zachowały się dwa otwory służące pierwotnie jako nóżka, lub element do przymocowania uszka, prawdopodobnie wykonanego z drutu. Podobnie mocowano drut w guzikach z masy szklanej (Krabath 2001). Z Polski taki egzemplarz znany jest z cmentarzyska w Cedyni (Malinowska-Łazarczyk 1982, s. 143, tab. XI, ryc. 8).

Następny egzemplarz wykonany jest z okrągłej, cienkiej (grubość ok. 1 mm) blachy brązowej lub mosiężnej (nr inw. 454/09 – ryc. 4c). Awers przedmiotu nie jest zdobiony. Na rewersie znajduje się przylutowane (?) uszko z drutu. Podobne guziki odkryto we wrocławskiej fosie miejskiej, wszystkie o podobnej konstrukcji nóżki, mają zdobione awersy (Konczewska, Konczewski 2004, s. 192, ryc. 44 a, k, m, n, o; s. 193, ryc. 45 b, m).

Fragment pasa (?) z łańcuszkiem

Rozpoznanie funkcji niektórych zabytków jest niekiedy bardzo trudne, zwłaszcza jeżeli nie zostały dotychczas opracowane. Tak też jest w wypadku przedmiotu (nr inw. 757/09) odkrytego w trakcie badań przy ul. Katedralnej 4, w warstwie 1f, datowanej na XV–XVI w. Należy go najprawdopodobniej interpretować jako fragment brązowego pasa z łańcuszkiem o funkcji jego zapiecia lub też fragment łańcuchowej oprawy księgi. Zabytek składa się z trzech połączonych ze sobą elementów (ryc. 4d). Pierwszym jest blaszka zdobiona rzędem wytłaczanych (?) rombów z motywem korony oraz liniami przykrawędnymi, nieznacznie rozszerzająca się ku jednemu z końców. Element ten obecnie jest z jednej strony zniszczony, z drugiej koniec blachy został zagięty i zamocowano w nim płaskie kółko, najprawdopodobniej odlane lub wycięte z brązowej blachy, gdyż nie widać miejsca łączenia kabłąka. Do uszka przymocowany jest łańcuch z 12 ogniów, wykonany z podwójnego drutu, z jednej strony dodatkowo jeszcze zawijanego. Łańcuch zakończony jest zapieciem, które idealnie pasuje do średnicy kółka. Można więc sądzić, że oryginalny pas zapinany był na jeszcze jedno takie samo kółko, znajdujące się na jego drugim końcu, lub łańcuch zaczepiano o haczyk i luźny koniec przekładano przez to samo ogniwo do którego został przytwierdzony. Stylistyczne przedstawienie motywu korony, którym zdobiona jest skuwka, można datować na koniec XV – początek XVI wieku.

Cały metalowy pas, złożony z ogniwek oraz skuwek, odkryto w Viborg (Hjermind 2006, s. 717).

Przedmiot ten, datowany na XVII w., różni się mocno od wrocławskiego egzemplarza, ale dobrze unaocznia jaką takie metalowe pasy mogły mieć formę (ryc. 4e). Podobne zabytki, o zbliżonym datowaniu, publikuje również S. Czarnowski (1986). Tego typu mechanizm znany jest już jednak z czasów wcześniejszych, co potwierdza ikonografia (ryc. 2e).

Luźne elementy łańcuszków, o różnych splotach, są dość częstym znaleziskiem, zwłaszcza w nowożytnych nawarstwieniach. Z Wrocławia, z fosy miejskiej, pochodzi kilka zachowanych fragmentów (Konczewska, Konczewski 2004, s. 188, ryc. 40f; s. 201 ryc. 53 e), jednak ich splot jest zdecydowanie inny od zachowanego przy omawianego zabytku z ul. Katedralnej.

Fragment okucia?

W warstwie nr 1, zawierającej materiały głównie nowożytne, odkryto fragment ozdobnej plakietki (?) (nr inw. 198/10). Przedmiot ten został odlany z ołowiu lub jego stopu, jednak mało dokładnie, lub też uległ uszkodzeniu w późniejszym okresie. Zabytek zdobiony jest plastycznymi motywami florystycznymi. Wyraźnie zarysowany jest kształt twarzy ludzkiej, być może w wianku lub koronie na głowie. Z prawej strony postaci widoczne są najprawdopodobniej skrzydła. Ta część plakietki uległa jednak zniszczeniu i niemożliwe jest odtworzenie dalszej części ornamentów znajdujących się po lewej stronie od postaci. Przy zachowanym drugim końcu widoczny jest róg obfitości lub przedstawienie fauna i owoców. Całość ujęta została w ramkę (ryc. 4f).

Funkcja przedmiotu jest niepewna. Na podstawie charakterystycznego ornamentu datować można go na czas pomiędzy końcem XVI w. a połową XVII w. Okucia o podobnej stylistyce odkryto w Czechach, w miejscowości Stará Boleslav nad Hlavencem (Waldhauser 2009). Znaleziono tam pozostałości po szwedzkim obozie wojskowym, datowanym na okres wojny trzydziestoletniej, najprawdopodobniej na lata 1639/1640 (Waldhauser 2009, s. 946). Znajdują się tutaj dwa cynowe okucia pasa, o szerokości zbliżonej do wrocławskiego znaleziska (Waldhauser 2009,

s. 962, ryc. 23.10,11). Pierwszy z czeskich zabytków zachowany jest w większym fragmencie (ryc. 4g). Całość składała się z dwóch blaszek połączonych na brzegach tak, że rzemień zakuwano w środku. Awers ozdobiono głowami skrzydlatych postaci (amorków?) oraz m.in. motywami florystycznymi ujętymi w ramkę. Rewers na brzegach ozdobiono rzędem okręgów połączonych niewielkimi prostokątami podkreślonymi oczkowaniem po obu stronach przewężenia. Drugi artefakt najprawdopodobniej stanowi dalszą część poprzedniego egzemplarza (ryc. 4g). Składa się tylko z płytki stanowiącej awers okucia, zdobionej podobnymi, niemal identycznymi głowami uskrzydłonych postaci. Przedstawienia na czeskich zabytkach są stylistycznie bardzo podobne do wrocławskiego znaleziska i mogą potwierdzać datowanie na pierwszą połowę XVII w. Mało prawdopodobne jest jednak aby aplikacja z ul. Katedralnej stanowiła okucie pasa, głównie ze względu na ciężar i brak miejsca na nity.

Omówione zabytki z metali kolorowych nie stanowią zwartego zespołu ani pod kątem typologicznym, ani nawet chronologicznym. Przedmioty odkryte w wykopie przy ul. Katedralnej 4 nie świadczą o lokalnej produkcji, która mogłaby odbywać się w tym rejonie, a jedynie stanowią odbicie ówczesnej mody. Z jednej strony zaskakuje duża liczba przedmiotów (jak na taki mały zbiór) związanych z oprawami ksiąg, z drugiej jednak nie dziwi, że Ostrów Tumski, który był siedzibą biskupów, obfituje w tego typu znaleziska (zwłaszcza w porównaniu do innych przebadanych rejonów Wrocławia). Z pewnością warto by było przygotować dla stolicy Dolnego Śląska zbiorczą pracę z katalogiem wszystkich zabytków z metali kolorowych, zarówno nieopublikowanych, jak i już znanych, oraz zrewidować pewne dawne poglądy w świetle nowych źródeł i obecnego stanu wiedzy. Zdecydowanie przydatne dla prowadzenia dalszych badań i opracowywania kolejnych zabytków byłoby określenie, które przedmioty zostały wykonane przez wyspecjalizowanych rzemieślników, które pochodzą z pracowni przydomowych, a które jeszcze są importami.

LITERATURA

- Augustyniak J.
1992 *Zamek w Inowłodzu*, Łódź.
- Crowfoot E., Pritchard F., Stanilard K.
2001 *Textiles and clothing c. 1150–c. 1450*, London.
- Czarnowski S.
1986 *Ozdoby złotnicze w męskim stroju polskim*, Kwartalnik Historii Kultury Materialnej, R. 34, nr 3, s. 478–484.
- De Witte H.
2006 *Lifestyle! Luxury in medieval Bruges. The value of the archeological contribution*, [w:] Gläser M. (red.), *Lübecker Kolloquium zur Stadtarchäologie im Hanseraum VI: Luxus und Lifestyle*, s. 105–120.
- Egan G., Pritchard F.
1991 *Dress accessories 1150–1450*, London.
- Fingerlin I.
1971 *Gürtel des hohen und späten Mittelalters*, München.
- Grupa M.
2005 *Ubiór mieszczan i szlachty z XVI – XVIII wieku z kościoła p.w. Wniebowzięcia Najświętszej Marii Panny w Toruniu*, Toruń.
- Guszpit P., Mruczek R., Wojcieszak J., Wojcieszak M., Wójcik M.
2010 *Pierwszy wrocławski cmentarz protestancki przy kościele imienia Salwatora – wstępne wyniki badań*, [w:] B. Czechowicz (red.), *Śródmiejska Katedra. Kościół Św. Marii Magdaleny w dziejach i kulturze Wrocławia*, s. 629–636.
- Gutkowska-Rychlewska M.
1968 *Historia ubiorów*, Warszawa.
- Heindel I.
1990 *Riemen- und Gürtelteile im westslawischen Siedlungsgebiet*, Berlin.
- Hjerminde J.
2006 *Lifestyle and Luxury in the town of Viborg 1000–1600 A.D.*, [w:] M. Gläser (red.), *Lübecker Kolloquium zur Stadtarchäologie im Hanseraum VI: Luxus und Lifestyle*, s. 709–725.
- Kaźmierczyk J.
1991 *Ku początkom Wrocławia, Cz. I. Warsztat budowlany i kultura mieszkalna Ostrowa Tumskiego od X do połowy XI wieku*, Wrocław-Warszawa.
- Konczewska M., Konczewski P.
2004 *Zabytki metalowe z fosy miejskiej we Wrocławiu*, [w:] J. Piekalski, K. Wachowski (red.), *Wrocław na przełomie średniowiecza i czasów nowożytnych. Materialne przejawy życia codziennego* (= Wratislavia Antiqua, t. 6), s. 89–207.
- Kóčka-Krenz H.
1993 *Biżuteria północno-zachodnio-słowiańska we wczesnym średniowieczu*, Poznań.
- Krabath S.
2001 *Die hoch-und spätmittelalterlichen Buntmetallfunde nördlich der Alpen, Eine archäologische-kunsthistorische Untersuchung zu ihrer Herstellungstechnik, funktionalen und zeitlichen Bestimmung*, Band 1 – Text, Rahden.
- Krabath S., Lambacher L., Kluge B., Rehberg R.
2006 *Der Pritzwalker Silberfund: Schmuck des späten Mittelalters. Katalog zur Ausstellung*, Berlin.
- Kraków...
2007 *Kraków europejskie miasto prawa magdeburskiego 1257–1791*, A. Krawczyk (red.), Kraków.
- Lasota C., Piekalski J.
1989 *Badania wykopaliskowe na Olbinie we Wrocławiu prowadzone w latach 1983 i 1985*, Śląskie Sprawozdania Archeologiczne, t. 28, s. 58–63.
- Malinowska-Łazarczyk H.
1982 *Cmentarzysko średniowieczne w Cedyni*, t. I, II, Szczecin.
- Marek L.
2011 *Broń biała na Śląsku, XIV–XVI w.*, (= Wratislavia Antiqua, t. 11), Wrocław.
- Nawrołscy G., T.
1985 *Wstępne wyniki badań archeologicznych Starego Miasta w Elblągu w latach 1980–1982*, Kwartalnik Historii Kultury Materialnej, R. 33, s. 383–409.
- Omelka M., Řebunová O., Šlancarová V.
2011 *Špendlík – před hradbou a za hradbou*, Archeologia Historica, t. 36/11, s. 523–540.
- Opitz K., Speitel E.
2010 *Die mittelalterliche jüdische Kultur in Erfurt*, K. Opitz, E. Speitel (red.), Weimar 2010.
- Paner H.
2006 *Luxury in medieval Gdańsk*, [w:] Gläser M. (red.), *Lübecker Kolloquium zur Stadtarchäologie im Hanseraum VI: Luxus und Lifestyle*, s. 529–544.
- Powieść o Róży
1997 Wilhelm z Lorris, Jan z Meun, *Powieść o róży*, przekład i wstęp: M. Frankowska-Terlecka, T. Giermak-Zielińska, Warszawa.
- Prokish B., Kühtreiber T.
2004 *Der Schatzfund von Fuchsenhof*, [w:] B. Prokish, T. Kühtreiber (red.), *Studien zur Kulturgeschichte von ober Österreich*, vol. 15, Linz.
- Sawicki J.
2008 *Mechanika późnośredniowiecznych i nowożytnych zapieć stroju w świetle źródeł archeologicznych oraz ikonograficznych*, Wrocław, maszynopis pracy magisterskiej w Archiwum Instytutu Archeologii Uniwersytetu Wrocławskiego.
- Šlězar P.
2008 *Kostely a sakrální stavby v Litovli*, Archeologické Památky Střední Moravy, t. 17.
- Turska K.
1992 *Wýprawy ślubne dwóch Jagiellonek: Jadwigi (1475) i Katarzyny (1562)*, Kwartalnik Historii Kultury Materialnej, R. XL, nr 1, s. 5–31.
- Vedru G., Kadakas V., Unt A.
2011 *Archaeological salvage excavations on the cemetery of Aranküla, Raplamaa*, Arheoloogilised Välitööd Eestis, (r. 2010), s. 219–224.
- Wachowski K.
1994 *Profilerte Schnallen in Mitteleuropa*, Zeitschrift für Archäologie des Mittelalters, t. 22, s. 181–186.
- 1995 *Sprzączki profilowane z terenu Śląska*, Acta Universitatis Wratislaviensis, No 1629 (= Studia Archeologiczne, t. 26), s. 247–251.
- 1995a *Późnośredniowieczne okucia pasa z fosy miejskiej we Wrocławiu*, Śląskie Sprawozdania Archeologiczne, t. 36, s. 227–230.

- 1996 *Renesansowe okucia do mocowania szpady z fosy miejskiej we Wrocławiu*, Śląskie Sprawozdania Archeologiczne, t. 37, s. 379–380.
- 1999 *Elementy stroju. Pas*, [w:] C. Buśko, J. Piekalski (red.), *Ze studiów nad życiem codziennym w średniowiecznym mieście. Parcele przy ulicy Więziennej 10–11 we Wrocławiu* (= Wratislavia Antiqua, t. 1), s. 66–69.
- 2011 *Ozdoby i akcesoria stroju. Pas, Sprzączki*, [w:] J. Piekalski, K. Wachowski (red.), *Ulice średniowiecznego Wrocławia* (=Wratislavia Antiqua, t. 11), s. 242–244.
- Waldhauser J.
2009 *Švédský vojenský tábor ze třicetileté války na katasterech Staré Boleslavi (ok. Praha-Východ) a Hlavence (ok. Mladá Boleslav)*, Archeologie ve středních Čechách, t. 13/2, s. 939–964.
- Whitehead R.
1996 *Buckles 1250–1800*, London.
- Wiśniewski Z.
1993 *Inwentarz zabytków ruchomych pozyskanych podczas eksploracji zasypiska wewnętrznego fosy miejskiej w obrębie wschodniej części placu Dominikańskiego*, Silesia Antiqua, t. 35, s. 331–354.
- Zabytki cechów...
2002 *Zabytki cechów śląskich*, Korzeł-Kraśna M. (red.), Wrocław.
- Żygulski Z. jun.
1982 *Broń w dawnej Polsce na tle uzbrojenia Europy i Bliskiego Wschodu*, Warszawa.

ŹRÓDŁA INTERNETOWE

- Wikipedia Open Source (http://pl.wikipedia.org/w/index.php?title=Plik:El_Descendimiento,_by_Rogier_van_der_Weyden,_from_Prado_in_Google_Earth.jpg&filetimestamp=20110520103109), dostęp: 25.10.2012 r.
- IMAREAL, (www.imareal.au), nr inwentarza 7019535, dostęp: 25.10.2012 r.

Jakub Sawicki
Stacjonarne Studia Doktoranckie Nauk o Kulturze
Uniwersytet Wrocławski
ul. Szewska 48, 50–139 Wrocław
e-mail: Sawicki.jkb@gmail.com